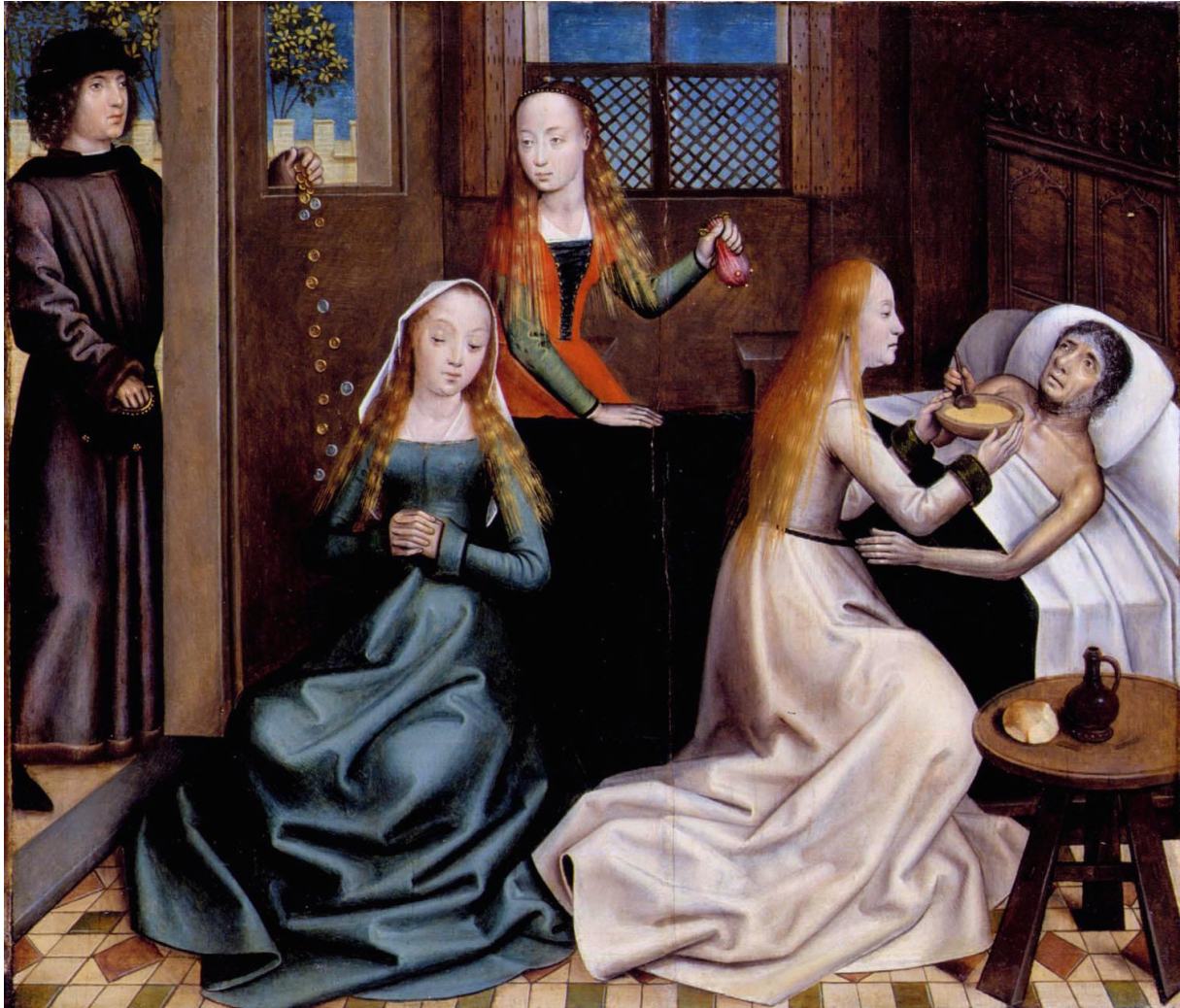


4 februari 2018

## Caritas: het domein van vrouwen

West-Europa, 14de en 15de eeuw



De drie jonge vrouwen op dit schilderij hebben een probleem: hun vader is door ziekte arm geworden en kan hun bruidsschat niet betalen. Er zit voor hen niks anders op dan de prostitutie in te gaan. Gelukkig gooit de goedheiligman Sint Nicolaas geld door het raam (1). Het zij ze gegund, want getuige hun groene, rode en witte jurk zijn ze personificaties van de drie christelijke deugden fides, spes en caritas (geloof, hoop en liefde). Daarbij heeft de vrouw in de witte jurk, Caritas, natuurlijk de zorg over haar vader.

### Caritas als vrouw

Geloof, hoop en liefde werden door kunstenaars altijd als drie vrouwen verbeeld. Vermoedelijk komt dit voort uit de voorchristelijke verering van drie oergodinnen, waarna in vroegchristelijke volksverhalen drie jonge vrouwen vaak voorkwamen. In de wijdverspreide legende over de martelares Sophia van Maitland groeiden haar drie dochters uit tot symbool van de drie deugden. (2)

Geloof, hoop en liefde, maar de belangrijkste hiervan is de liefde, staat in de bijbel, en Caritas werd in de late Middeleeuwen ook los van de andere deugden uitgebeeld. Dat hield ook verband met de Maria-verering: de figuur van Caritas ging lijken op die van Maria, met haar onvoorwaardelijke liefde voor haar kind.

Gelovigen waren net zo afhankelijk van de ontferming en de voorbede van Maria als noodlijdenden dat waren van caritas. Daarom werd de Caritas vaak met kinderen om haar heen verbeeld, bijvoorbeeld op deze gravure van Pieter Brueghel de Oude. Caritas heeft daar ook nog een pelikaan op haar hoofd, die in haar eigen borst pikt om haar jongen te voeden met haar bloed: symbool van moederlijke opofferende liefde.



In Italië was vanaf de 14de eeuw in zowat elk ziekenhuis, weeshuis en bejaardenhuis een schilderij of beeld van Caritas te vinden (3). Liefdadigheid en ontferming, dat hadden middeleeuwen wel nodig; in heel Europa heersten pest en lepra en er waren vele hongersnoden.

Daar kwam nog bij dat men ziektes en rampen als een straf van God beschouwde. Goede werken en het doen van boete waren noodzakelijk om onheil af te wenden, en schilders en beeldhouwers kregen opdracht de deugden en de heiligen in beeld te brengen zodat mensen ze zich goed konden voorstellen, bij zichzelf inprenten en navolgen.

### **Caritas als taak van de vrouw**

Vooraf vrouwen voelden zich aangesproken door de oproep tot goede werken. Elisabeth van Thüringen (1207-1231), patrones van de Caritas, was voor hen een groot voorbeeld. In de hongersnood van 1226 deelde Elisabeth, tegen de zin van haar man, op straat brood uit aan de armen, en toen ze weduwe werd besloot ze haar bezit af te staan en liet ze een ziekenhuis bouwen, waar ze zelf ging werken. Tot op heden zijn vele ziekenhuizen naar haar vernoemd.

Hieronder is ze door een 19de eeuwse schilder verbeeld in wit-rode jurk, een mengeling van hoop en liefde.



Of het nu kwam doordat vrouwen het gevoel hadden zich extra te moeten inspannen omdat ze als zondiger werden gezien dan mannen, of dat ze meer de neiging hadden tot het brengen van offers, of een groot verlangen dichterbij God te komen, het is giswerk, maar een aanzienlijk deel van het eigendom van middeleeuwse kerken en kloosters kwam voort uit de giften van rijke vrome vrouwen (4). En weduwen die over het familiekapitaal beschikten stichtten hospitalen, gasthuizen, begijnhoven en kloosters en gingen ook zelf werken als verzorgster of helpster (5). De gulle Sint Nicolaas van het schilderij hierboven was in werkelijkheid vaak een vrouw.

In de late Middeleeuwen werd caritas zelfs specifiek een taak van vrouwen (6). Het geven van aalmoezen en ziekenbezoek waren een mooi tijdverdrijf om hun passies te kanaliseren, vonden mannen. Voor de vrouwen zelf was het een manier om te ontsnappen aan het leven binnenshuis en iets van de wereld te zien, want in de veertiende eeuw kregen ze steeds minder plek in werk en onderwijs.

Tot ongeveer 1300 konden diverse vrouwen nog een maatschappelijke rol spelen, bijvoorbeeld als onafhankelijke kasteelvrouw, gildemeesteres of machtige abdis. Maar door grotere afzetmarkten waren grotere bedrijven nodig, en bracht het kleinschaliger werk dat vrouwen in kleine verbanden deden als weefster, spinster of naaister niet meer genoeg inkomsten op. Het lidmaatschap van de gildes, met hun rechten en sociale zekerheid, werd vrouwen verboden.

Ook hadden vrouwen geen toegang meer tot de scholen en universiteiten, sinds die onder stedelijk bestuur vielen. Gevolg daarvan was dat ze niet konden werken in de groeiende handel (waar het steeds noodzakelijker was om te kunnen rekenen en schrijven), in het onderwijs, in de artsenerij en in stedelijke besturen (7). Wat overbleef was slecht betaald, eenvoudig werk in de bedrijven, onmogelijk voor bijvoorbeeld weduwen die voor hun kinderen moesten zorgen. Veel vrouwen zochten noodgedwongen hun toevlucht tot diefstal, bedelarij of prostitutie. Terwijl voor de vrouwen wier man of vader genoeg inkomsten had de prostituees, bedelaars, kreupelen en zieken juist het contact vormden met de buitenwereld (8).

Maar aan het enthousiasme, de bijzondere vrijgevigheid en de inzet van veel vrouwen werd paal en perk gesteld. De gulle schenkingen van rijke weduwen gingen ten koste van de welvaart van de familie. Daarom werden de erfrechten van weduwen beperkt en maxima gesteld aan giften aan liefdadigheidsinstellingen. Ook werden er grenzen gesteld aan de persoonlijke diensten aan zieken en noodlijdenden. Zowel bij grote giften als bij aalmoezen moest bepaald worden wie echt arm was en wie arm was door eigen schuld ('huisarmen' of 'armen uit ledigheid'). Mannelijke bloedverwanten en priesters bepaalden dat, want daarvoor waren vrouwen te weekhartig. (9)

Rond 1500 was er een omslag in het denken over armoede, en stadbesturen voerden maatregelen in om 'vreemde' armen te weren en onderscheid te maken tussen echte armen en nep-armen. In de praktijk was dit onderscheid (wat in heel West-Europa begin 16de eeuw zijn beslag kreeg in een wettelijke hervorming van de armenzorg) niet nieuw. Mensen wantrouwden altijd al de rondtrekkende bedelaars (die vaak ook stalen), in tegenstelling tot de bedelaars die ze kenden in eigen dorp of stad.

Maar tot de vijftiende eeuw hadden priesters het volk gemaand om alle bedelaars aalmoezen te schenken. De regulering van het onderscheid betekende dan ook een breuk met de oude christelijke norm van onvoorwaardelijke naastenliefde (10), waarin gastvrijheid één van de zeven werken van barmhartigheid was, en zonder aanzien des persoons moest worden gegeven: ongeacht waar iemand vandaan kwam, onafhankelijk van iemands geloof, en zonder onderzoek te doen naar iemands persoonlijke situatie. (Zie bijvoorbeeld het stukje in deze serie over Chrysostomus, 4de eeuw).

Er waren nog andere oorzaken van de regulering van het onderscheid, zoals de klerikalisering van de religieuze tegenbeweging van de Franciscanen en Klarissen (11). Vrijwillige armoede werd taboe, mensen moesten maar werken voor hun brood. Ook speelde de noodzaak om de stedelijke orde en gezondheid te beschermen een rol, en de toegenomen werkgelegenheid (12) (voor mannen dan).

Maar dat de vrijgevigheid en het isolement van vrouwen ook een oorzaak waren, werpt er net weer een ander licht op.

## Afbeeldingen

- Fransoys van den Pitte (toegeschreven aan), meester van de Lucia-Legende (1486-1493): De liefdadigheid van St. Nicolaas als jonge man:  
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Master\\_of\\_the\\_Legend\\_of\\_St.\\_Lucy\\_001.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Master_of_the_Legend_of_St._Lucy_001.jpg)
- Pieter Brueghel de Oude: De zeven werken der barmhartigheid (detail) (1559):  
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Charity\\_\(Charitas\)\\_from\\_The\\_Virtues\\_ME\\_T\\_DP825750.jpg?uselang=nl](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Charity_(Charitas)_from_The_Virtues_ME_T_DP825750.jpg?uselang=nl)
- Edmund Leighton: De liefdadigheid van Elisabeth van Thüringen (1895):  
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Elisabet\\_av\\_Th%C3%BCringen.jpg?uselang=nl](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Elisabet_av_Th%C3%BCringen.jpg?uselang=nl)

## Bronnen

- (1) Een legende opgenomen in de Legenda Aurea:  
<https://muntenroute.stad.gent/korenmarkt/sint-niklaaskerk/sint-niklaas-schenkt-meisjes-bruidsschat>
- (2) [https://de.wikipedia.org/wiki/Drei\\_heilige\\_Frauen](https://de.wikipedia.org/wiki/Drei_heilige_Frauen)
- (3) Asperen, Hanneke van (2015): *The Sheltering Cloak. Images of Charity and Mercy in fourteenth century Italy*:  
<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2752/175183513x13793321037485>
- (4) Opitz, Claudia, *Life in the Middle Ages*. In: Klapisch-Zuber, Christiane (ed) (1992): 'A History of Women (ii). Silences of the Middle Ages', p. 311
- (5) Zie noot 4: p. 308-311
- (6) Casagrande, Carla, *The Protected Women*. In: Klapisch-Zuber, Christiane (ed) (1992): 'A History of Women (ii). Silences of the Middle Ages', p. 96-98
- (7) Bot, Peter (NRC, 1991), *Het lot van Middeleeuwse meisjes*. Recensie van: Jong, Mayke de (1990): 'Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving (500-1500)': <https://www.nrc.nl/nieuws/1991/03/02/het-lot-van-middeleeuwse-meisjes-6958922-a442394>. Zie ook bron noot 4: p. 303-305
- (8) Zie noot 4: p. 306, 307
- (9) Zie noot 4: p. 311 en zie noot 6: p. 98
- (10) Ook Dirk van Damme betoogt dat het invoeren van het onderscheid tussen valide en niet-valide armen een breuk betekende met de caritas-doctrine: Damme, Dirk van (1990), *Armenzorg en de Staat*, Gent, p. 102
- (11) Voigt, Jörg, *Die heilige Elisabeth als Leitbild religiöser Frauen in spätmittelalter?* In: 'Caritas. Nächstenliebe von den frühen Christen bis zur Gegenwart' (2015), Michael Imhof Verlag, p. 209
- (12) Linde, Maarten van der (2010): *Basisboek Geschiedenis Sociaal Werk*, uitg. SWP Amsterdam, p. 57, 58